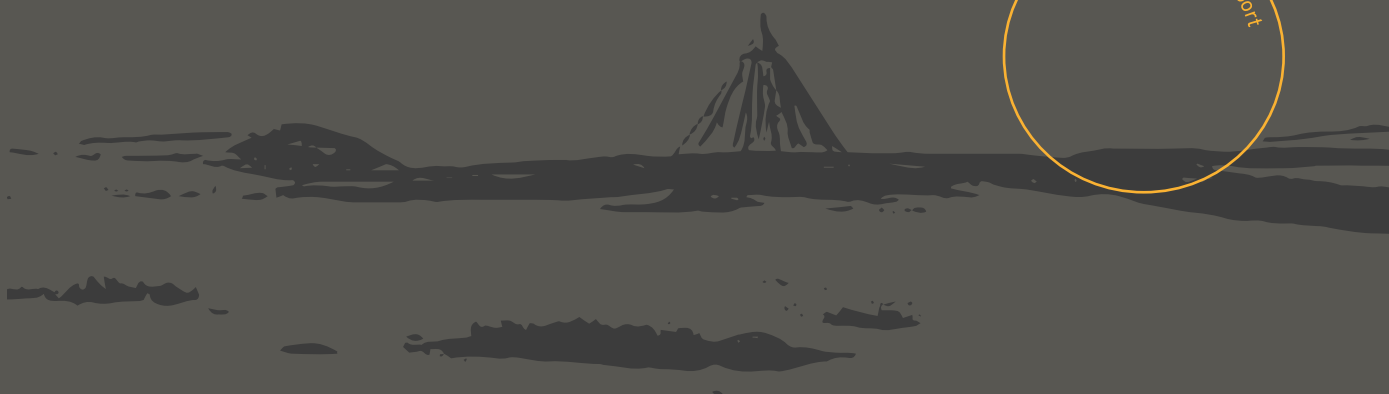

SÁMEDIGGI

Oktasaš árvovuodđu ja bajit
doaibmaprinsihpat mánáidgárdefálaldahkii
ja oahpahussii miehtá Sámi

Innhold

1	Láidehus	2
2	Nana sámi identitehta	3
3	Mánáidgárdefálaldaga ja oahpahusa árvovuodđu	4
4	Mánáidgardefálaldaga ja oahpahusa doaibma-prinsihpat	7
5	Rájáhis ovttasbargu sámi mánáidgárde-fálaldagas ja oahpahusas	9

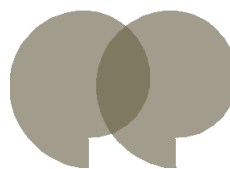
1 Láidehus

Čakčat 2020 ášahuvvui bargjoavku, man mandáhtan lei konkretiseret ja hábmet oktasáš árvovuodu ja bajit doaibmaprinsihpaid mánáidgárdefálaldahkii ja oahpahussii skuvllas Sámis. Bargjoavkui gulle Norgga bealde Ylva Jannok Nutti (bargjoavkku jođiheaddji), Synnøve Solbakken-Härkönen ja Lena Marie Farvelund Haddal; Suoma bealde Anni Koivisto, Sammol Lukkari ja Berit-Ellen Juuso; Ruoŋa bealde Laila Stenberg. Bargjoavkku bargun lea doaimmahit dingojumi mii lea boahhtán Norgga beal Sámedikkis ja Sámi Parlamentáralaš Ráđis. Oktasaš árvovuoddu ja bajit doaibmaprinsihpat mánáidgárdefálaldahkii ja oahpahussii miehtá Sámi sihkkarastet ahte mánáidgárdefálaldaga ja oahpahusa guoski válllejumiid stivre oktasáš ipmárdus olmmošárvvus ja gulahallamis.

Skuvllaid ja mánáidgárdiid deháleamos doaibma lea-ráhkkanahttit mánáid ja ohppiid birget ja doaibmat sihke sámi servodagas ja dan olggobealde. Mánáidgárdefálaldat ja oahpahus fátmastit oahpahusa maid mánát ja nuorat ožžot mánáidgárdefálaldagas joatkkaoahpahusa rádjái. Olles oahppobálggis galgá nannet sámi mánáid ja ohppiid vuoigatvuodaid mánáidgárdefálaldagain ja oahpahusas. Sámi árvvut, mat čatnasit ee. lundui, filosofijii, gillii, kultuvrii, jođiheapmái ja árbevirrui, leat guoddi elemeanttat pedagogaš barggus.

Davviriikkat leat dohkkehan mánggaid riikkaidgaskasaš soahpamušaid, mat geatnegahttet fuolahit juohke máná buresveadjimis ja oahppamis. Mánáidkonvenšuvdna lea oassi olmmošvuoigatvuodain ja addá mánáide ja ohppiide erenoamáš suodjalusa. Máilmmiviidosas álgoálbmotrievttit ja olmmošvuoigatvuodát addet mánáide ja ohppiide rievtti oažžut mánáidgárdefálaldaga ja oahpahusa iežaset gillii, gielas ja kultuvrras, ovtta earáiguin geat gullet seamma álbmogii. Olmmošvuoigatvuodaid vuodđun lea olmmošárvu, ja olmmošárvu lea juohke ovtta, beroškeahhtá geat sii leat, gos sii leat eret, ja gos sii ášset.

Dán julggaštusas mánáidgárdefálaldat gokčá Norgga bealde mánáidgárdi, Suoma bealde árrabajásgeassima ja Ruoŋa bealde ovdaskuvlla, ja oahpahus sisttisdoallá vuodđoskuvlla- ja joatkkaskuvlla fálddagaid. Julggaštus guoská mánáidgárdefálaldahkii ja oahpahussii, mii lea sámegillii ja sámegielas dahje guoská sámegillii ja sámi kultuvrii. Julggaštusas lea sámi perspektiiva ja eamiálbmotperspektiiva, mii deattuha vuoigŋalaš ja ávnnaslaš kulturábbi nugo árbevirolaš máhtu.

*Dat ohppet galle buorre oahpa,
muhto ohppet dat ollu
joavdelasaid; ja dat lea maid,
ahte sis šaddá ollu láddelaš
luondu, ja sii šaddet buoremus
oahppanáiggi eret sámiid siste
ja de ohppet beare látteeallimii,
eai sámieallimii oppa eai
ollenge.*

(Turi, Johan, 1910)

2 Nana sámi identitehta

Nana identitehta hukse buori vuodu eallimis birgeti, sihke ovtastallamis iežas álbmogiin ja eará álbmogiiguin. Identitehtahuksen lea dehálaš visot mánáide ja nuoraide. Sii fertejit beassat dovdat gullevašvuoda kulturmánngabealatvuhtii ja ovdánit árvovuoduset mielde.

Mánát, oahppit, bearrašat, sogat ja álbmot Sámis leat ovttaárvosaččat. Mánáidgárdefálaldagat ja skuvllat váldet doaimmasteaset vuhtii, ahte Sámi servodagas bearaš ja sohka leat vuodđun mánáid ja ohppiid eallimii. Sámi jurddašeamis sogas lea stuorra rolla, ovdamearkka dihte árbevirolaš máhtu¹ oahpaheamis.

Sámi mánáidgárdefálaldagas ja oahpahasas galgá juohke mánna ja oahppi dovdat iežas dehálažžan ja ahte son váldo duodas. Juohke ovtas lea vuoigatvuota ja oadjebasvuota jurddašit, oskut ja cealkit friddja. Sámi mánáidgárdefálaldagas ja oahpahasas dovddastuvvo ja adnojuvvo árvvus máná ja oahppi girjáivuoda, iige das dohkkehuvvo makkárge vealaheapmi nugo bilkideapmi, olggušteapmi iige fysalaš dahje mentála soardin.

Sámi mánáin ja ohppiin beroškeahhtá orrunsajis lea vuoigatvuota nana sámi identitehtii. Sámi identitehta mearkkaša ahte lea gullevašvuota sámi servodahkii ja servošiidda. Oahppu sámegeiella ja sámegeallii ja sámi sisdoaluin nanne mánáid ja ohppiid identitehta. Sámi sisdoalut ja árbevierut galget leat oassin mánáidgárdefálaldagas ja oahpahasas. Sámi mánát ja oahppit galget oažžut doarjaga vai sii leat oadjebasat ja čaffadat iežaset sámevuodas ja duogážis, dovdet sihkkarvuoda ja movtta mearridit iežaset eallimis ja leat duostilat.

Bealit mat huksejit ja nannejit identitehta leat sámi kultuvra, sámegeiella ja iežas álbmoga historjá. Go sámit orrot iešguđet riikkain, de mánáidgárdefálaldat ja oahpahas eai álo vuorut namuhuvvon beliid. Sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahas galget duddjot oadjebasvuoda ja nannet sámi identitehta.

*Giitu Sámi čappa guovllus
Giitu ráhkis álbmogis
oappáin, vieljain,
giitu fulkkiin
ustibiin ja apmasiin*

*Giddačuovggain deavdde
váimmu ládisvuodain,
litna mielain*

*(Áillohaš: Jus gazza-bihtár
bohkosivččii)*

3 Mánáidgárdefálaldaga ja oahpahusa árvovuodđu

Sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahus galget váldit vuoddu sámi oahppanárbevierus ja máhtuin, ja heivehit daid iežaset oahpahussii. Min oktasaš árvvut galget leat vuodđun mánáidgárdefálaldagaid ja skuvllaid doaimmain. Árvovuodđu mearrida makkár sámi árvvut leat midjiide dehálaččat vai bissut ja ovdánit álbmogin. Válljejuvvon árvvut govvidit dálá sámiiid oktasaš dili ja hástalusaid.

3.1 Olmmožin leat

Sámi báikkálaš servodagain eatnasat leat vásihan, ahte váhnemat, áhkut, ádját ja eará ollesolbmot rávvejit láhttet olmmožinⁱⁱⁱ. Dat doaibmá maid vuodđun sámi mánáidgárdefálaldaga ja oahpahusa árvvuide ja siskkildas etihka ja morála válllejumiid. Mánáid ja ohppiid dáiddut dovdat ja čoavdit ehtalaš čuolmmaid leat oamedovddu huksenávdnasat, nu ahte sáhttet oaidnit mii lea riekta ja mii lea boastut.

Sámi mánáidgárdefálaldagas ja oahpahusas galgá leat vejolašvuohta digaštallat maid olmmožin láhtten mearkkaša ja dan vuodul soahpat ovttasbargo- ja láhttenvugiid mánáidgárdefálaldagain ja skuvllain. Sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahus fertejit láchet vuoddu dasa movt ipmirdit iežas, earáid ja máilmmi, oahppat olles eallinagi ja luohttit iežas boahttevuhtii ja birgejupmái. Dehálaš lea ahte mánáidgárdefálaldagain ja skuvllain lea jáhkku mánáide ja sin oahppannávccaide, dannego luohttámuš sáhtta váikkuhit oahppanbohtosiidda.

3.2 Ovttas leat

Sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahus skuvllain láidejit, bajásgesset, nevvot ja oahpahit mánáid ja ohppiid láhttet olmmožin.

Sámi mánát ja oahppit ohppet ovttas earáiguin eallit, doallat soabalašvuođa, váldit vuhtii earáid dárbbuid, oainnuid ja jurdagiid. Sámi mánáidgárdefálaldagas ja oahpahusas galget mánát ja oahppit dovdet birrasa dorvvolažžan ja gos sáhttet buktit ovdan, áddet ja gieđahallat iežaset mánggabealat dovdduid. Earáid jurddašuvuogi, dovdduid ja vásáhusaid ipmirdeapmi lea vuodđun empatiijai ja ustitvuhtii. Ustitvuohta oaivvilda, ahte mánát, oahppit, oahpaheadjit ja eará skuvlaveahka udnojit buori, luhttet ja leat rehálaččat guđet guimmiidasaset. Sámi mánát ja oahppit galget doarjut ja fuolahit nubbi nuppis dego oappážagat ja vieljažagat. Boarrásat mánát ja oahppit ohppet guoddit ovdasvástádusa go doibmet ovdamearkan nuorat mánáide ja ohppiide.

Sámi mánáidgárdefálaldagas ollesolbmot juogadit ovttas mánáiguin sihke iluid ja morrašiid, muhto maiddáid ovdasvástádusa. Vuolggasadjin lea “moai” ja “mii” danne go sápmelaš bajásgessimis ja mánáidgárdefálaldagas deattuhuvvo ovttasbargu iige dušše ovttaskas olmmoš. Mii ovttasráđiid gávdnat čovdosiid dasa, mii lea riekta ja oahppat doaibmat dan áddejumi vuodul.

Sámi mánáidgárdefálaldagas ja oahpahusas leat demokrátalaš árvvut ja miellaguottut vuostedeaddun ovdagáttuide ja vealaheapmái. Oaivilat ja miellaguottut ovdánit ovttas earáiguin ja dan bokte nannejit identitehta ja iešdovddu. Gulahallan ja ovttasbargu addet mánáide ja ohppiide duostilvuođa cealkit ja ságastallat iežaset oaiviliid birra.

Gullelašvuotta sámi oahppobirrasii lea vuohki nannet gullelašvuoda sámi kultuvrii ja olles servodahkii. Oahppobiras lea fysalaš, virtuála dahje sosiála biras gos oahppan lea. Sámi bajásgeassima ja oahpahusa ipmárdus servodagas sisttisdoallá maid máilmmi eamiálbmotservodaga, man oassin sámit lunddolaččat leat.

3.3 Buolvvas bulvii

Mánát ja oahppit galget mánáidgárdefálaldagas ja skuvllas beassat oahpásmuvvat sámi servodaga mánáidgárdefálaldahkii, oahpahussii ja dan ordnejeaddji ášahusaide. Sii galget maiddái beassat oahpásmuvvat sámi árbevirolaš bajásgeassimii. Dát addá sidjiide čiekŋalat áddejumi sihke ovddeš ja otná sámi servodagas ja sin iežaset sajis servodagas.

Báikkálaš servodat, mánáidgárdi ja skuvla doibmet rámmaeaktun mánáid sirdáseamis nuorravuhtii ja ohppiid sirdáseamis rávesolbmoeallimii. Dán proseassas lea stuorra áhpu nana sosiála fierpmádagas, masa dájvja gullet bearaš, ristváhnemat, fuolkkit, ja eará lagaš olbmot. Fuolkevuotta lea sámiid gaskkas dehálaš árvu man mánáidgárdefálaldat ja oahpahuš galget čalmmustahttit. Iežas soga dovdan, fuolkenamahusaid geavaheapmi ja lagaš olbmuid luđiid dovdan nanne mánáid ja ohppiid gullelašvuoda ja oadjebasvuoda.

Sohka lea guovddášis árbevirolaš máhtu fievrreameis ođđa buolvvaide. Mánát ja nuorat geat ássat guovddáš sámi guovlluin besset ain váldit oasi árbevirolaš bargguide ja dán bokte oahppat ovdamearkka dihtii málestet, duddjot, juogat ja háhkat biepmu, ávdnasiid ja boaldámuša luonddus. Mánáidgárdefálaldat ja oahpahuš galget sihkkarastit ahte buot sámi mánát ja oahppit, beroškeahhtá duogášis ja ássanbáikkis, besset oahppat iežaset eavttuid mielde árbevirolaš máhtu ja árvvuid ja jurddašuvugiid mat dasa laktásit. Lea lunddolaš ahte árbeguoddit oassálastet dákkár oahpahussii ja juogadit máhtuset sihke ollesolbmuiquin, mánáiguin ja ohppiiguin. Dát maiddái oahpaha mánáid ja ohppiid gudnejahttit eallilan olbmuid ja árbeguoddiid, ja sin máhtu.

3.4 Buriid dilálašvuodaid láchčn

Oahpahuš ja doaimmat galget vuodđuduvvat mánáid ja ohppiid oaidninvugiide girjás servodagas, ja dálá ja boahhteáiggi dárbbuide. Oahpu bokte ožžot reaidduid, máhtuid ja hárbáneami viiddis ja mánggabelat servodagas miehtasámi geahččuvuogi bokte. Oahppan eaktuda buriid oahppandilálašvuodaid ja vásáhusaid. Sámiin lea juo doloža rájes leamaš luohtámuš dasa, ahte mánna sáhtta oahppat vaikko maid. “Gal dat oahppá go stuorrula” -sátnevájas^{iv} galgá leat vuodđun sámi mánáidgárdefálaldaga ja oahpahusa doaimmas.

Birgenprinsihppa galgá leat guovddášis nu ahte mánáidgárdemánát ja oahppit sáhttet válljet riehta ja dádjadišgoahtit otná servodagas. Dát lea leamaš ja lea ain áigeguovdil mánáide ja ohppiide. Mánát ja oahppit galget šaddat iešbirgejeaddjin, sáhttit návddašit mánnavuoda ja nuorravuoda, hálddašit vuorditmeahttun dilálašvuodaid ja čoavdit hástalusaid sihke okto ja ovtas earáiguin.

Áicen máttuid ja áhkáid čuollamin govaid

Oidnen etniid ja áhčiid duddjomin

Gullen ádjáid ja áhkuid

muitalamen

Guldalin vieljaid ja oappáid

juoigamin

Inga Ravna Eira: Gáhtára idit, Áicen)

3.5 Verddevuohta eatnamiin

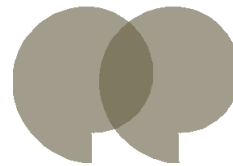
Mánát ja oahppit galget oažžut máhtu jahkeáigodagaid ja ekologijja birra, ja ovdánahttit luondduáktema, mii vuhtiiváldá sámi árbevirolaš máhtuid ja eará máhtuid.

Sámi ja eará álgoálbmogiid árbevirolaš máhttu ja geavadat mat čatnasit luondduhálddašeapmái adnojit árvvus ja leat ožžon fuomášumi máilmmis. Sámi eallinoainnu mielde lea olmmoš sirrekeahtes oassi luonddus ja ovttadássásaš buot sivdnádusaiguin, iige luonddu stivrejeaddji. Mánáidgárdefálaldat ja skuvla galget oahpistit mánáid ja ohppiid maid *olmmožin leat* mearkkaša olbmo ja luonddu gaskavuhtii, ja olbmuid oktasaš luondduhálddašeapmái sihke báikkálaččat ja máilmmiviidosáččat.

Mánát ja oahppit galget beassat muosáhit birrasa ja iskkadit mo sáhttet atnit birrasa iluin lihkadeapmái, dearvvašvuhtii ja oahppamii gáldun. Sii galget oahppat mo sámit leat seailluhan ráfi ja dássedeattu gulahaladettiin ja soabadettiin, eai dušše eará olbmuiguin, muhto maiddá eatnamiiguin, čázádagaiguin, vuoŋŋaiguin ja buot mii lundui gullá. Daguid bokte, nu go lobi bivdin ja luonddu lálhjiin giitin, leat sámit gudnejahtán verddevuođa^v eatnamiin. Olbmo ja luonddu gaskavuhtii lea leamaš mihtilmassan dássedeaddu, gudnejahttin ja vuorrováikkuhus. Mánáidgárdefálaldat ja oahpahus galget oassálastit sámi árbevirolaš ekologijja nannemii.

Mánát ja oahppit galget mánáidgárdefálaldagas ja skuvllas oahppat man lálhkai bistevasvuohtha ja govtolašvuohtha leat dehálaš árvvut sihke luondduávkkástallama oktavuodas ja muđuid eallimis. Maiddá juogadeapmi singuin geain eai leat seamma buorit eavttut ávkkástallat luonddu lálhjiid, lea árvvusádnnon árbevirolaš servodagas, ja maid mánáidgárdi ja skuvla galget leat mielde fievrrideamen viidáseabbot. Árvvuid, nugo soabalašvuoda, govtolašvuoda, juogadeami ja udnolašvuoda fievrrideapmi ođđa buolvvaide eaktuda ahte mánát ja oahppit besset hukset ja vásihit verddevuođa eatnamiin, ja ahte doaimmaide servet maiddá váhnemat ja árbequoddit.

4 Mánáidgardefálaldaga ja oahpahusa doaibma-prinsihpat

Sámi mánáin ja nuorain lea riekti vuostáiváldojuvvot iežaset giela ja kulturduogáša vuodul mánáidgardefálaldagas ja skuvllas, ja diekko bokte dovdat oadjebasvuoda árgabeaivvis. Sis lea maid riekti sihke oahppat sámegiela ja ovdánit sámegiela. Oahpahus sámegiela mii addo gievrras giellaoahpahusmodeallaid bokte, sihkkarastá dihtomielalaš ja produktiiva oahpahusa, mii addá buori oahppanbohtosa ja vejolašvuoda ovdánit sámegiela máhtus. Gievrras giellaoahpahusmodeallat mearkkaša ahte sámegielloahpahus lea dihtomielalaš ja viiddis. Skuvllas mearkkaša dát ahte sámegiela ii oahpahuvvo dušše sámegiela diimmuin, muhto maidái eará arenain, nu go ovdamearkka dihte; praktihkalaš bargguin, giellalávguimiid bokte, ja dan bokte ahte eará fágain lea sámegiela oahpahusgiellan.

Ullu lea juohke láhkái ávkkálaš.

Ii oktage rieगत áibmi giedas.

Heajos soajáiguin ii girdde loddii allagassii.

Geas guhkes soajat leat, dat girdá allagassi.

Boarrásat beana gasit bátti gáská.

Ii coggon jierbmi biso oaivvis

4.1 Searvelatnja mánggabealat servodagas miehtá Sámi

Mánáidgardefálaldat ja skuvla galget hukset searvelanja^{vi} gos mánát ja oahppit sáhttet ovttasbargat ja ovtta oahppat. Sii galget vásáhusaid vuodul oahppat servodaga, eamiálbmogiid ja bistevaš ovdáneami birra, mas miehtá Sámi perspektiivva lea guovddášis. Searvelatnja lea árbevirolaš oahppanarena gos mánát ja nuorat ohppet vuorrováikkuhusa ja vásáhusaideaset vuodul. Sápmi rievdá ja ovdána, olbmot fárrejit eanet go ovdal siskkobealde riikkaset ja maidái riikkarájiid rastá, ja skuvlla ferte vuhtiiváldit dáid rievvadusaid. Mánáin ja ohppiin lea riekti oažžut mánáidgardefálaldaga ja oahpahusa iežaset gillii, ja sin kultuvrralaš duogáš galgá vuhtiiváldot beroškeahhtá gos sii orrot. Sámi mánát ja oahppit galget beassat ovtastallat nuppiiguin mánáidgardefálaldagain ja skuvllain. Mánát ja nuorat galget oažžut vejolašvuoda čatnat oktavuodaid sámiiiguin olles Sámis ja eará álgoálbmogiiguin vai dan bokte ožžot gullevašvuoda ja huksejit nanu čanastemiid badjel riikarájiid. Ráját ja riikkaid njuolgadusat eai galgga hehttet ovttasbarggu.

Sámi mánáidgardefálaldat ja oahpahus galget nannet ovttasbarggu ruovttu ja skuvlla gaskka, buolvvaid gaskka, ja skuvlla báikkálaš servodaga ja sámi searvelanja gaskka. Skuvlla galgá searváлага ruovttuin addit mánáide ja ohppiide gealbbu sámegiela, servodagas, historjjás, ealáhusain, kultuvrras, fuolkevuodas ja luonddus. Váhnemiid, árbeguddiid ja eará čehpiid geavaheapmi resursaolmmožin mánáidgardefálaldagas ja skuvllas veahkeha máná ja oahppi oaidnit iežas sajádaga servodagas, mo servodat doaibmá, ja oktavuodaid ja rievdamiid vássánáiggi servodagas otná servodahkii, ja maidái árvvusatnit mánggalágan máhtuid ja fitnuid.

Sámi mánáidgardefálaldat ja oahpahus galget vuhtiiváldit juohke máná ja oahppi bearašduogáša ja nannet gullevašvuoda mánáid ja ohppiid gaskka.

4.2 Bistevaš oahpahus

Mánáidgardefálaldat ja skuvla galget láhčit oahpahusa nu ahte mánát ja oahppit besset kritihkalaččat veardádallat maid iešguđet árvvut mearkkašit, mo galget eallit soabalaččat earáiguin ja luondduin, ja mo sáhttet dahkat ovddasvástideaddji válljemiid bistevaš ovdáneami várás. Bistevaš ovdáneami vuoddu lea ipmirdit movt sosiála, ekonomalaš ja biraslaš dilálašvuodas gullet oktii ja gusket maidái máilmmi álgoálbmogiid ekonomalaš ja sosiála ovdáneapmái, kultuvrii, oahpahussii, dearvvasvuhtii ja olmmošvuogatvuodaide.

Mánáidgárdefálaldat ja skuvla galget láchčit mánáide ja ohppiide vejolašvuodaid beassat vásihit ja suokkardit maid dádjadeapmi mearkkaša sidjiide go leat meahcis johtimin ja maid dat mearkkaša sidjiide go leat earáiguin ovttasbargamin dahje servvoštallamin. Árvvuid guorahaladettiin lea maid ávkkálaš váldit vuodu sámi njálmmálaš árbbis, čáppagirjjálašvuodas ja eará estehtalaš fágain ja duodje- ja dáiddasurggiin mat rahpet miela ja bohcciidahttet jurdagiid, dovdduid ja gažaldagaid.

4.3 Oahppan vásáhusaid bokte

Mánáidgárdefálaldat ja skuvla galget láchčit fálaldaga ja oahpahusa birgenprinsihpa mielde mii mielldisbuktá ahte mánát ja oahppit galget oahppat searvelanjas mánggalágan gálggaid ja máhtuid. Sii galget oažžut vejolašvuoda vásihit árbevirolaš bargguid, ja oahppu galgá addit sidjiide áigequovdilis vásáhusriggodagaid heivehuvvon sin eavttuide. Doaimmat galget ráhkkanahhtit mánáid ja ohppiid árrjalaččat searvat iešguđetlágan oktavuodaide mat leat mielde addimin sidjiide birgenreaidduid nupástuvvi servodagas.

Oahppan vásáhusaid bokte nanne mánáid ja ohppiid ealju. Sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahus galget danne láchčit sáji oahppamii geahččaladdama ja meaddima bokte. Vaikko mánát ja oahppit galggašedje ieža beassat iešheanalaččat bargat, de lea liikká dehálaš ahte dát dáhpuhuvvá oahpaheaddji geahču vuolde ja rávvagiid olámuttus.

4.4 Gielladiđolašvuoda nannen

Oahppodilis lea dehálaš váldit vuodu iešguđege máná ja oahppi gielas ja láidestit su dan láhkai ahte dovda ilu gielain stoahkat ja gielas nannet. Oahppodilálašvuodaid galgá láchčit nu ahte mánát ja oahppit ožžot vejolašvuoda vásihit lihkostuvvama ja dovdat ahte ovdánit.

Ođđa doahpagiid oahppan lea guovddázis buot oahppamis. Doahpagat sisttisdollet dávjá árvvuid ja giellaguddiid vugiid oaidnit máilmmi. Mánát ja oahppit galget oahpistuvvot mo dákkár beliid fuomášit, áinnas gielaide buohtastettiin. Ná hárrjánit fuomášit ovttaláganvuodaid ja erohusaid, ja áiggi mielde maiddá árvvuid, doababáraid doahpagiid gaskavuodaid ja váldestruktuvrraid.

4.5 Njálmmálaš árbbi seailluheapmi ja ealáskahttin

Mánáidgárdefálaldagas ja skuvllas lea ovddasvástádus njálmmálaš árbbi seailluheames ja ealáskahttimis. Njálmmálaš árbái gullet earret eará hoahkamat, árvádusat, sátnevádjasat, diiddat, cukcasat, báikenamat, mitalusat ja máidnasat.

Mánát ja oahppit galggašedje beassat searvat báikkálaš mitalusaid ja máidnasiid čohkkemii amaset dat jávkat. Juogadettiin mitalusaid ja máidnasiid eará quovllu mánáiguin ja ohppiiguin oainnášedje ee. mo seamma mitalusain sáhttet gávdnot variánttat maidda quovllu eallindilli, luondu ja suopman/giella leat váikkuhan. Dás lea sihke giela ja identitehta nannejeaddji váikkuhus. Mánáidgárdefálaldat ja skuvla galget seailluhit ja ealáskahttit mitalan- ja máinnastandáiddu sihke guoimuhan- ja oahpahanvuohkin. Lea maiddá dehálaš oalgguhit ja movttiidahttit mánáid ja ohppiid hutkat ođđa mitalusaid ja ovdanbuktit daid sihke árbevirolaš vuogi mielde ja digitálalaččat.

5 Rájáhis ovttasbargu sámi mánáidgárde-fálaldagas ja oahpahusas

Sámegiella ja sámi kultuvra galget leat buot mánáidgárdefálaldagaid ja oahpahusa doaimmaid vuodđun. Vurdojuvvo ahte buot bargiin lea sámegiella máhttu ja kulturmáhttu mii nanosmahttá fálaldaga ja oahpahusa alla kvalitehta. Bargoaddis galgá leat ovddasvástádus sámi mánáidgárdefálaldagaid ja oahpahusa nannemis ja ovddideamis. Sámi mánáidgárdefálaldaga ja oahpahusa ovddidandárbbut gusket sámi pedagogihkkii ja ovttasbarggu láhčimii riikkarájiid rastá.

Mánná ja oahppi leat guovddášis mánáidgárdefálaldagas ja oahpahusas. Mánát ja oahppit leat iešguđetláganat ja ellet iešguđetlágan diliin. Muhtumat ellet birrasis gos lea ealli sámi giella ja kultuvra ja muhtumat ássat fas birrasis, mii lea huksejuvvon nannosit válđoálbmoga eavttuin, ja sápmelaš identitehta huksen dárbbáša doarjaga. Sámi mánát ja oahppit galget oažžut vejolašvuoda nannet gielaset, identitehtaset ja kultuvrraset oahpu bokte beroškeahtá riikarájain. Sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahus galget válđit ovddasvástádusa mánáid ja ohppiid sámegiellaiddu nannemis, daningo sámegiella lea vuodđun oktasaš ja rájáhis sámehoahpahussii.

Rájáhis mánáidgárdefálaldahkii ja ohppui gávdnovit oktasaš mihttomearit dahje ulbmilat maid vuodul oahpaheaddjit sáhtášedje hukset sámi sisdoalu ja oahpahusa. Riikkarájit eai galgga hehttet ovttasbargovejolašvuoda oahpaheddiid gaskkas, gelbbolašvuoda juogadeami eaige nuppi riikka sámi oahpponeavvuid ávkkástallama. Sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahus galget ávkkástallat sámi oahpponeavvuid riikkarájiid rastá, ja rájáhis ovttasbargu galgá addit vejolašvuoda oahpásmuvvat riikkaid plánaide, doaimmaid plánemii ja ordnemii. Mearrieddiid ovddasvástádussan galgá leat bearráigeahččat ja sihkkarastit ahte ovttasbargu oahpponeavvuid hárrái šaddá vejolažžan.

Servodat rievdá ja sámi mánáidgárdefálaldat ja oahpahus fertjit čuovvut odđa áiggi. Sámegiella mánggat suopmanat riggodahhtet ja fáallet mángggagielat ságastandilálašvuodaid. Mánáidgárdefálaldahkii ja oahpahussii guoskevaš plánaid oktasaš ulbmilin lea sámegiella ja giellaealáskahttin, ja sámi árvvuid, kultuvrra ja árbevirolaš máhtu oahpaheapmi. Plánain leat maiddá fágaidrasttideaddji fáttát, mat addet buiid ovttasbargovejolašvuodaid.

Ii ovttain áirruin suga njuolga

*Sivdnideaddján giittus
Go riipu ain čájeha miesi čorvvuid
logu ja go sarvvis ain rahká
šattuid golnnadettiin*

*Giitu
Sivdnideaddján
Go šattolašvuodain ain vuoitá*

*Inga Ravna Eira: Gáhtára idit,
Sivdnideaddján*

ⁱ *Birgen-prinsihppa.*

Sámiid gaskkas lea doloža rájes leamaš vuordámuš ahte olmmoš galgá hálddašit mánggalágan bargguid. Eallinvuođu, luondu ja eallinvuohki gáibidedje ahte olbmui ledje viiddis ja mánggabealat dieđut ja máhtut. Dát deattuhuvvui maiddáí mánáidbajásgeassimis, mas lei Asta Balto (2023) mielde mihttun ahte buohkat galge oahppat dan, mii gáibiduvvui šaddat iešbirgejeaddji olmmožin. Mánát ja nuorat galge ráhkkanahhtot birget, sáhttit hálddašit vuordetmeahttun dilálašvuođaid ja čoavdit hástalusaid sihke iehčanassii ja ovtas earáiguin. Iešbirgejeaddji olmos vurdojuvvui maid ovddasvástádus- ja geatnegasvuodadovdu. Iešbirgejeaddjin šaddat lea holistalaš oahppanproseassa ceavzin dihtii eallimis ja nannen dihtii iešluohttámušas, dat mearkkaša ahtanuššat olmmožin ja oahppat oahppat. (Balto, Asta, 2023: 117-119.) Iešbirgejeaddji ideála bajásgeassima ulbmilin lea seamma áigequovdil ođđaáigásaš sámi servodagas go dat lei boares sámi servodagas gos vuodđoealáhusat ledje guovddášis.

Aimo Aikio (2010 :13) lea jearahallan olbmuid Ohcejoga gielddas gávdnan dihtii dagaldagaid mat sáhttet ovddidit birgejumi. Son dadjá ahte lea birgejupmi mii buktá sámiide buorre eallima. Dagaldagat mat ovddidit birgejumi ja dan bokte maiddáí buori eallima leat erohallon fáttáide dearvvastuohta, hutkáivuohta ja náka geavahit dáidduidis, sosiála oktavuodát, vuoiŋgalašvuohta ja etihkka. Gunvor Guttorm (2011: 21) deattuha fas ahte birgejupmi ceavzziha ovttaskas olbmuid ja servošiid ovdánit iežaset guovllus ja guovllu ressursaiguin. Birgejupmi čatná oktii olbmuid ja servošiid, eatnamiid ja luondubirrassa, ekovuogádaga, buori dearvvastuohta, vuoiŋgalaš ovdáneami ja identitehta.

ⁱⁱ *Árbevirolaš máhttu*

Laila Susanne Vars čilge árbevirolaš máhtu ná: “Árbevirolaš máhttu leat min máttuid vásáhusat, ja máhttu guoská buot árgabeaivválaš bargguide. Dieđut leat diehttelasat rievdan áiggis áigái, dat leat heivehuvvon sápmelaččaid eallinvuohkái, ja árbevierut guddetge olles min sámi kultuvrra. Eatnamiid ja meahcceriggodagaid leat sámi siiddat ja báikegottit historjjálaččat oktasaččat oamastan ja hálddašan. Seammaládjje leat maid sámit hálddašan oktasaš árbevirolaš máhtu” (Vars, Laila Susanne 2007 :127.)

Árbevirolaš máhttu fáttmasta árbevirolaš bargguid, bargovugiid ja teknikaid,

biepmu, ávdnasiid ja boaldámuša háhkama luondus, biepmu seailudeami, ráhkadeami ja vurkema, duddjoma, muitalanárbbi jna. Rauna Kuokkanen (2009) geavaha tearpma eamiálbmotdiehtu dan dieđu birra mas lea vuolggasadji árbevirolaš eallinvuogis. Eamiálbmotdiehtu lea danne seamma go árbevirolaš máhttu ja sisttisdoallá buot dieđu mii gullá dihto álbmogiid ja guoská dihto birrasii, nugo iešguđetlágan diedalaš, teknikalaš, ekologalaš, vuoiŋgalaš ja kultuvrralaš diehtu. (Kuokkanen, Rauna 2009 : 49.)

Árbevirolaš máhtus lea ollislaš vuodđu iige dat sáhte juhkkjuvvot fágaide. Dat lea dasa lassin nannosit čadnojuvvon eamiálbmoga eallinvuohkái iige earut máilmmálaš ja vuoiŋgalaš dieđuid. Das boahtá maiddáí ovdan áddejupmi olbmo sajádagas universsas, ja árvvuin ja norpmain. Dát vásáhusvuodt diehtu ii leat boaresáigásaš iige unnán áššáigullelaš, muhto lea dehálaš ahte dat ain aktiverejuvvo ja fievririduvvo ođđa buolvvaide, geat fas heivehit dieđu ođđa eallinvugiide. (Balto, Asta, 2023 : 22-27.)

Anton Hoëm (1996) dadjá ahte maiddáí diehtu, mii lea boadus árbevirolaš eallinvuogi dutkamis, lea árbevirolaš máhttu. Dehálaš čoavdda árbevirolaš máhttui lea giella, ja dan čájeha čuoovvovaš ovdamearka. Inger Marie Gaup Eira (2012) lea dutkan sámi muhtaterminologijja ovtas muhtun

boazobargiiguin ja fysihkkáriiguin, ja dát dutkanvuđot árbevirolaš máhttu čájeha ahte boazobargiid tearpmat vástidit sin duodalašvuhtii hui bures, ja ahte dáid sáhttá buorre muddui buohtastahttit doahpagiiguin maid fysihkkárat geavahit. Árbevirolaš muohtaterminologija ja oarjemáilmmi luonddudiedalaš vuohki juogustit ja guorahallat muohttaga iešvuodaid, ovddastit guokte sierralágan diehtoárbevieru. Dat diehtu mii lea boazobargiid guodohanstrategiijaid ja giellageavaheami vuodđun, ovttaida olbmo, dálkádaga, guovllu ja bohcco gaskasaš relašuvnnaid. Anton Hoëm lea gávnnahan ahte goappašat sámi árbevirolaš máhttoslájat, sihke dat mii čatnasa beaivválaš eallimii ja dat mii lea boadus árbevirolaš eallinvuogi dutkamis, leat dárbbášlaččat sámi skuvlla ja oahpu ovddideapmái. (Balto, Asta, 2023: 29-30.)

iii *Olmmožin leat*

Lea lagaš oktavuohhta buori olbmo ja bistevas birgejumi gaskkas. Bistevas birgejumi eaktuda ahte ođđa buolvvat bajásgessojit váldit ovddasvástádusa servodaga boahtteáiggis. Muhto maid bat bistevas birgejumi mearkkaša?

Bistevas ovdáneapmi lea guovddáš doaba Norgga skuvllas dannego dat lea vuoruhuvvon oktan dan golmma fágaidgaskasaš fáttás mas galgá sadii fágaoahpahusas dakko gokko heive fágaid gealboulbmiliidda. Doaba *bistevas/bærekraftig* ii áddejuvvo seammaláhkai sámegillii go dárogillii. Sámegillii ja eamiálbmogiid gaskkas áddejuvvo bistevas ovdáneapmi ovdáneapmin, mii galgá bistit ja vuhtiiváldit servodaga ja luonddubirrasa, ja mii galgá seailluhit olbmuid eallinvuogi ja eastadit geafivuoda. Dát áddejumi dávista sámi ekofilosofija man mielde olmmoš lea oassin luonddubirrasis gos buot heakkalaččat leat sorjevaččat guhtet guoimmisteaset. Dárogillii bistevas ovdáneapmi áddejuvvo ovdáneapmin mii galgá gokčat otná buolvva dárbbuid unnitkeahttá čuovvovaš buolvvaid vejolašvuodaid gokčat dárbbuideaset.

Go guoská buorre olmui, de lea Nils Oskal (1995) dutkan boazolihku ja gávnnahan ahte lihku ii boađe iešalddis, muhto ferte ánsšášuvvot ja lea dan duohken mo olmmoš eallá. Buorre olmmoš lea dat guhte eallá gutnálaš, reháš ja harmonalaš eallima, ja soabada eará olbmuiguin, elliiguin, luonddubirrasiin ja vuoinjaiguin. *Olmmožin leat* mearkkaša ahte sáhttit viežžat maid dárbbášat luondus, muhto mis lea ovddasvástádus bearráigeahččat ahte eat muosehuhte ekovuogádaga dássádaga. Buorre olmmoš ovddida bistevas birgejumi iežas ekologalaš máhtu vuodul mii fátmasta geavadiid ja jáhkuid mat leat ovddiduvvon heivehemiid bokte ja fievrriiduvvon kultuvran ovttá buolvvas nubbái. (Balto, Asta ja Kuhmunen, Gudrun, 2014 :57-58 ja Balto, Asta, 2023: 128-130.)

iv *Gal dat oahppá go stuorrola.*

Asta Balto (2023) dadjá ahte *Gal dat oahppá go stuorrola* -filosofija ovdanbuktá nana jáhku máná návccaide oahppat vaikko maid. Lea čájehuvvon ahte posiitiiva vuordámušat dasa gii lea oahppamin váikkuhit posiitiivalaččat oahppanbohtosii. Maiddái dutkanbohtosat duodaštit dán. *Gal dat oahppá go stuorrola* -filosofija mielde buktá ahte mánáide galgá addit vejolašvuoda oahppat geahččaladdama ja meaddima bokte rávesolbmuid goziheami vuolde. Sii galget beassat oahppat leavttuset mielde ja oahppaneavttuideaset vuodul nu ahte oahppanproseassa lea mielde nannemin sin iešluohttámuša. Mánáide galgá maiddái addit hástalusaid maiguin besset ángiruššat nu ahte duodaid vásihit ahte geahččaladdan gánniha iige olmmoš galgga goassege vuollánit.

Oahppan eaktuda buriid ja posiitiivva dilálašvuodaid, ja go máná vásiha ahte son lihkostuvvá, de nanusmuvvá mokta ja iešluohttámuš.

Gal dat oahppá go stuorrola mielddisbuktá maiddá ahte mánát ja nuorat galget oažžut vejolašvuoda oahppat vel čiekŋaleabbot dan maid jo ovddežis máhttet dan sadjái ahte dušše deattuhit áššiid maid eai hálddaš. Muhtun surggiid nana hálddašeapmi sáhtá hukset ealju ja jálluvuoda oahpahallat áššiid ja bargguid maid ovdal leat váttášán. *Gal dat oahppa go stuorrola* -filosofija ovddasta humanisttalaš olmmošoainnu ja lea mielde huksemin máná áddejumi iešárvvus, iešheanalašvuodas ja birgemis. (Balto, Asta 2023: 128-129.)

^v *Verddevuohta*

Asta Balto (2023 :29) čilge verddevuohta lotnolas ustivuhtan. *Verddevuohta* lea seammaláhkai go sohka- ja gáibmevuogádat sosiála institušuvdna, mii sihkkarastá ceavzima ja mii bidjá dihto eavttuid olbmuid ovtastallamii. Vuogádat vuhtiiváldá olbmuid dárbbu ávkkástallat báikkálaš ressurssaid ja sosiála oktavuodaid. Verddevuohta boazodolliid ja mearraolbmuid gaskkas lei ovdal dábálaš ja vuodđuduvai gálvo- ja bálvaluslonohallamii. Boazodolliin sáhtte maid leat verddet siseatnamis. Verddevuohta lei mielde eastadeamen sierramielalašvuodaid ja riidduid. Soai geat leigga verddežat gohčodeigga dávjá goabbat guoimmiska verdden. Lei dábálaš goallostit *verdde*-sáni nama manjái.

Go ruhtaekonomiija šaddagođii dadistaga eambo dábálažžan, rievdagodii gálvo- ja bálvaluslonohallan gávppašeapmin ruđain. Vaikko verddevuohta leage massán mearkkašumis ruhtaekonomiija geažil, leat muhtun bearrašat doalahan oktavuodaid iežaset verddiiguin. Verddevuohta lea dasa lassin ožžon ođđa hámiid dađi mielde go servodat lea rievdan. Go guoská verddevuhtii eatnamiin, de dat čujuha olbmo ja eatnama oktavuhtii man vuodđun lea addima ja váldima vuostevurolašvuota. Olmmoš sáhtá luonddus viežžat biepmu ja ávdnasiid, muhto ferte maiddá fuolahit das ahte ekologalaš dássádat seailu, ja gudnejahttit eatnama bivddedettiin lobi, giittedettiin ja sivdnidettiin.

^{vi} *Searvelatnja*

Searvelatnja lei Mikkel Nils Sara (2010) mielde árbevirolaš sámi servodaga oahppanarena. Searvelanjas sirdásedje dieđut, máhttut ja árvvut maidda olbmui lei dárbu ceavzin ja lihkostuvvan dihtii iežaset birrasis, vuostevurolaš oahppanproseassa bokte mas buot rávesolbmot, boarrásat, nuorat ja mánát oassálaste. Oahppama rámmán lei bargu ja birgen. Olbmot ohppe ovtastallama bokte, árbevirolaš sámi eallinvuogi bokte, mas buot lei čadnon vuostevurolaččat oktii.

Asta Balto (2023: 13-14) dadjá ahte ovtastallan lea guovddážis eamiálbmotmetodologiijas ja mielddisbuktá ahte diehtu, máhttu ja gealbu riegeádit ovtastallamiin, ii dušše olbmuid gaskkas, muhto maiddá olbmuid ja birrasa gaskkas, luonddu oktan buot organalaš ja ii-organalaš ávdnasiiguin, universsa, vuoiŋŋalašvuoda ja muitalusaid gaskkas. Oanehaččat daddjon lea searvelatnja báiki gos eamiálbmotdiehtu dahjege árbevirolaš máhttu aktiverujuvvo ja sirdása. Searvelatnja-doaba lea heivehuvvon sámi pedagogihkki Sámi allaskuvllas ja čujuha oahppanarenai gos oasseváldit nannejit gealbbu vuorrováikkuhusa bokte guhtet guoimmiset vásáhusaid vuodul ja holistalaš sámi oaidninsajis.

- **Gáldut:**

Aikio, Aimo, 2010: *Olmmošhan gal birge*. Čálliidlagádus. Kárášjohka.

Balto, Asta Mitkijá, 2023: *Samisk oppdragelse – Tradisjon. Fornylse. Vitalisering*. Čálliidlagádus. Kárášjohka.

Balto, Asta Mitkijá ja Kuhmunen, Gudrun, 2014: *Máhttáhit iežamet ja earáid! -sámi iešmearrideapmái, našuvdnahuksemii ja jodiheapmái. Máhttáhit -Omskola dem och oss! – samisk självbestämmande och samiskt ledarskap. Máhttáhit – Re-educate them and us! – Sámi self-determination, nation-building and leadership*. Čálliidlagádus. Kárášjohka.

Eira, Inger Marie Gaup, 2012: *Muohttaga jávohis giella. Sámi árbevirolaš máhttu muohttaga birra dálkkádatrievdanáiggis. The Silent Language of Snow. Sami traditional knowledge of snow in times of climate change*. Universitetet i Tromsø, Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, Institutt for språkvitenskap.

Guttorm, Gunvor, 2011: *Árbediehtu (Sami traditional knowledge) – as a concept and in practice* s. 56-76. Girjjis Porsanger, Jelena ja Guttorm, Gunvor (ed): *Working with traditional Knowledge: Communities, Institutions, Information Systems, Law and Ethics*. Dieđut 2/11.

Hoëm, Anton, 1996: *Árbevierumáhttu ja sámi oahpahušvuogádat. Sámi oahpahušráđi 20-jagi riikkaidgaskasaš ávvokonferánssa raporta* (28.-30.08.96)

Kuokkanen, Rauna, 2009: *Boaris dego eana. Eamiálbmogiid diehtu, filosofijjat ja dutkan*. Čálliidlagádus. Kárášjohka.

Oskal, Nils, 1995: *Det rette, det gode og reinlykken*. Avhandling til dr.art.-graden i filosofi. Institutt for samfunnsvitenskap. Filosofiseksjonen. Universitetet i Tromsø.

Sara, Mikkel Nils, 2003: *Árbevirolaš sámi dieđut ja máhtut sámi vuodđoskuvllas. Hirvonen, Vuokko (doaim.): Sámi skuvlplánain ja praktihkas*. Čálliidlagádus. Kárášjohka.

Solbakk, John Trygve (doaim.): *Árbevirolaš máhttu ja dahkkivuoigatvuohta*. Čálliidlagádus. Kárášjohka.

Vars, Laila Susanne 2007: *Manin galggašii ja mainna lágiin sáhtášii gáhttet sámi árbevirolaš máhtu?*